

Vitaliia Tozhyieva

Uniwersytet Narodowy „Politechnika Odeska”

tozhyieva.v.v@op.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6130-7212

POLSKA TERMINOLOGIA GRAMATYCZNA W NOWYM DYKCJONARZU... M.A. TROTZA (1764)

Szczególne miejsce w historii rozwoju polskiej terminologii gramatycznej zajmują prace leksykograficzne, które obok gramatyk oraz podręczników przedstawiają jej ewolucję i specyfikę.

Polska terminologia gramatyczna w ujęciu historycznym oraz dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego były obiektem badań Andrzeja Koronczewskiego (1961), Anny Czelakowskiej (2010), Wandy Decyk-Zięby (2020, 2023), Marcina Jakubczyka (2013) i in. Słownikami języka polskiego interesowało się wielu badaczy: Tadeusz Piotrowski (2001), Stanisław Dubisz (2010), Ewa Rodek (2012), Marcin Jakubczyk (2016). Dziełom Michała Abrahama Trotza oraz jego postaci poświęcili swoje publikacje Aleksandra Iwanowska (1993), Marek Kaszewski (2014), Beata Kuryłowicz (2019, 2021). Mimo licznych prac obserwujemy brak kompleksowego opracowania polskiej terminologii gramatycznej w *Nowym dykcjonarzu, to jest Mowniku polsko-niemiecko-francuskim* M.A. Trotza, wydany w Lipsku w 1764 r. Jednostki terminologiczne przytoczone przez słownikarza są ciekawe z perspektywy badań historycznojęzycznych, ponieważ leksykon zawiera wiarygodny i reprezentatywny dla stanu ówczesnej polszczyzny materiał językowy (Kuryłowicz 2021: 97).

Celem niniejszego artykułu jest leksykalno-semantyczna analiza polskiej terminologii gramatycznej przedstawionej we wspomnianym słowniku M.A. Trotza na tle ogólnego rozwoju polskiej terminologii gramatycznej i polskiej myśli językowej w XVIII w. Zdaniem badaczki słowników XVIII-wiecznych takie studia „powinny odtworzyć kształt, zróżnicowanie i bogactwo słownictwa, reprezentatywnego dla pierwszej połowy XVIII wieku...” (Kuryłowicz 2021: 99).

Materiał badawczy objął 255 terminów wyekscerpowanych z leksykonu M.A. Trotza, między innymi 110 jednostek z kwalifikatorem *Gramm./gramm./gram*¹.

---

¹ Dwa słowa oznaczone kwalifikatorem, np. *wtrącanie, wtrącenie*. 3) *Gram*. interjection (Trotz 1764: 1352), uważam za dwie jednostki terminologiczne.

Na przykład: „*Namiestnictwo* – 2) *Gramm. ein Pronomen...*, 2) *Gramm. un pronom*”; „*Płeć* – 2) *Gram. ein Genus...*, 2) *Gram. le genre...*, 2) *pan* służy męskiej, *pani* niewiejskiej; planeta jest płci wątpliwej...” (Trotz 1764: 727). Prócz tego do listy badanej terminologii zaliczono jednostki leksykalne związane z dziedziną gramatyki i bezpośrednio z nauką o języku (*język, mowa, brzmienie, natężanie, cudzoziemczyzna, czystość języka, krasomówska nauka, sens, okrzyknięcie*) oraz wyrazy pochodne od terminów (*gramatyczny/gramatyczny, mowny, sylabny/sylabowy, krasomówski*), wykorzystywane w opisie języka i pełniące funkcje konwencjonalnych znaków językowych, które wraz z terminami tworzą leksykon terminologiczny² i są ważne podczas badań historyczno-terminologicznych. Do przedmiotu badań nie wliczono terminów gramatycznych w języku łacińskim, francuskim oraz niemieckim, które zostały użyte w wykładzie znaków i abrewiacji, opisie koniugacji czasowników oraz w skrótach i definicjach słownikowych.

Kulturalno-oświatowe tło rozwoju języka polskiego i jego zasobów w dobie średniopolskiej, w czasie której powstał badany słownik M.A. Trotza, było związane z ideami Odrodzenia, które przenikły do Polski z Europy Zachodniej już od XV w., a XVI w. był okresem „wielkiej ruchliwości i żywotności umysłowej” (Klemensiewicz 1985: 237). Idee renesansu były coraz częściej przyjmowane przez wykształcone warstwy społeczeństwa. Z. Klemensiewicz podkreśla rolę humanizmu, który wyzwolił „myśl ludzką z pęt zwyrodniałego już scholastycyzmu i ślepej wiary w autorytety” (ibidem: 237). Rozpowszechnienie oraz pogłębienie edukacji humanistycznej przyczyniło się do ogólnego ożywienia ruchu intelektualnego i literackiego. Druga połowa XVII stulecia, a zwłaszcza przełom XVII i XVIII wieku, to szczególny okres w historii nauki europejskiej i polskiej, jest to czas rewolucji naukowej w Europie (Kuryłowicz 2019: 64). Dlatego w ówczesnej nauce można zaobserwować przejście od światopoglądu średniowiecznego do eksperymentalnego, co wymagało nowego języka na oznaczenie nowo powstałych pojęć i było ściśle związane ze środowiskiem praktyków, którzy nie posługiwali się łąciną już od XVI w. (Gajda 1990: 61–62).

Na fali humanizmu dynamizował się rozwój języka polskiego (Klemensiewicz 1985: 238), powstały zręby terminologii naukowej, między innymi słownictwo nauk przyrodniczych oraz terminologia gramatyczna (Rybicka-Nowacka 1990: 103), wzrosło zainteresowanie nauką języka ojczystego. Od XV do 1. połowy XVIII w. pojawiło się łącznie 95 gramatyk, podręczników i traktatów o języku polskim: w XV w. – 1, w XVI w. – 30, w XVII w. – 48, w 1. połowie XVIII w. – 18 (Decyk-Zięba 2014–2018). Pierwsze gramatyki pisano po łacinie (najstarszy podręcznik języka polskiego autorstwa Piotra Statoriusa-Stojeńskiego *Polonicae grammatices institutio*, Kraków, 1594), także w dru-

² Leksykon terminologiczny stanowi zbiór konwencjonalnych znaków językowych, odzwierciedlający aktualny stan branżowej wiedzy specjalistycznej w ściśle ograniczonym zakresie (Michałowski 2017: 19). Wyróżnia się wiele typów konwencjonalnych znaków językowych: hemitermin, hipotetermin, pretermin, prototetermin, pseudotetermin, quasitermin, termin heurystyczny, termin hipotetyczny, termin pusty, terminoid (ibidem: 35).

kowanych wówczas słownikach językiem wyjściowym był łaciński (*Lexicon Latino-Polonicum* Jana Mączyńskiego, Królewiec, 1564). W XVII i na początku XVIII wieku zaczęły go stopniowo wypierać inne języki: pojawiły się gramatyki języka polskiego pisane w językach nowożytnych (np. M. Gutthätera-Dobrackiego, *Polnifche Teutfch erklärite Sprachkunft... Grámátýká Polska, Niemieckim językiem wyráżona*, Oleśnica, 1669) oraz gramatyki języków nowożytnych pisane po polsku (B.K. Malicki, *Klucz do języka francuskiego, to jest gramatyka polsko-francuska*, Kraków, 1700; A. Styla, *Grammatica Polono-Italica abo sposob łacny nauczzenia się włoskiego języka...*, Kraków, 1675), które zawierały liczne rodzime terminy gramatyczne. Zainteresowanie językami nowożytnymi wynikało z przemian społeczno-politycznych, religijnych, kulturowych, edukacyjnych i literackich dokonujących się w Polsce i Europie (Rybicka-Nowacka 1990: 39; Klemensiewicz 1985: 219). W tym okresie ukazało się dzieło M.A. Trotza (1764), który studiował oraz pracował w Lipsku i był ściśle związany z europejskim środowiskiem naukowym, a pod koniec XVIII w. nawiązał współpracę z wybitnymi przedstawicielami polskiej nauki (Iwanowska 1993: 39). Do ukształtowania światopoglądu leksykografa przyczyniło się między innymi środowisko uczonych saskich, udział w życiu naukowym i kulturalnym Lipska oraz wpływ oświecenia zachodnioeuropejskiego, zwłaszcza niemieckiego i francuskiego (Kępińska 2011).

Mownik Trotza jest największym po pracy Knapiusza słownikiem trójjęzycznym w Polsce, ale w odróżnieniu od swego poprzednika autor zastępuje języki klasyczne nowożytnymi, ponieważ był zafascynowany językiem i kulturą polską i „wychodził z założenia, że mowę polską, tak bogatą i piękną, trzeba, by się nią dobrze posługiwać, należycie poznać” (Iwanowska 1994: 48). Zanotował także odpowiedniki wyrazów polskich z definicjami po francusku, w języku dworu i wykształconego mieszczaństwa, oraz po niemiecku, ale jako edytor pozostawał wierny swoim poglądom i dbał o czystość polskiego (Iwanowska 1994: 47).

Trotz korzystał ze słownika akademików francuskich, dzieł Richeleta i Furetière’a, leksykonu Knapiusza (Iwanowska 1994: 50–53), ale stworzył pracę oryginalną, uzupełniając ją o formy słowotwórcze, nazwy własne, frazeologizmy, regionalizmy, wyrazy potoczne (Kępińska 2011; Piotrowski 2001: 69–70), co oddaje jej pełna nazwa: *Nowy dykcjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski z przydatkiem przysłów potocznych, przestrog gramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyjnych, żeglarskich, łowczych i inszym naukom przyzwoitych wyrazow przez Michała Abrahama Troca, warszawianina, tom trzeci, w Lipsku, nakładem Jana Fryderyka Gledycza*³. W przedmowie do tego tomu słownika autor zaznaczał:

Masz w nim, Łaskawy Czytelniku, trzech ięzyków wybory, i nie tylko potocznej mowy słowa i przysłowia, ale też i różnych nauk wyrazy. Dowiodą zazdrościwym niedowiarkom, że się Polska wymowa i w najgłębsze śmieie zapuścić może nauk skrytości... (Trotz 1764: 15).

³ Obecność w tytule określenia *tom trzeci* nawiązuje do dwóch tomów wcześniejszej, francusko-niemiecko-polskiej wersji słownika z lat 1744 i 1747.

Odnotowanie po raz pierwszy tak dużej liczby terminów z różnych dziedzin nauki i techniki jest największą zaletą trójjęzycznego słownika Trotza, zawierającego ok. 45,5 tys. haseł słownikowych (Kępińska 2011). Według A. Kępińskiej słownictwo specjalistyczne stanowi 4,5% zasobu leksykalnego tego dzieła, co czyni je wartościowym i interesującym dla badaczy.

Wśród terminów gramatycznych zarejestrowanych przez M.A. Trotza znajdujemy jednostki z zakresu fonetyki: *dźwięk*, *litera samobrzmiąca / wokala* 'samogłoska', *konsona* 'spółgłoska', *sylaba / słowa część wymowna / zbieranka*, *sylaba krótka*, *sylabizowanie*, *sylabizowany*, *sylabny/sylabowy*, *sylabizować*, *akcent/natężanie/natężenie*, *natężyć*, *brzmienie*, *brzmieć*, *jednosylabny*, *dwusylabny*, *charakter (litery, liczby)*, *blekotać* („niemowlątko blekotać i szeplunić poczyna” (Trotz 1764: 57)), *blekotanie*, *szeplunić*, *tchnienie*, *kszyk/kszykanie/kszyknienie* „2) Gramm. silabe prononcee avec un siflement... 2) w łacińskim języku nie masz kszycania albo barzo mało, i ten język bez trudności każde słow wymawia” (Tr: 366)), *niknienie* 'eliza', *niknąć*, *wymijać* „w francuskim języku literę h często wymijać trzeba, żadnego mu nie dając brzmienia” (Tr: 1378), *wymawiać (się)*, *wymówić (się)*, *wymawianie*, *wymowa*, *wymówienie*, *wyrzec*, *wyrzeczenie*.

W *Nowym dykjonarzu...* autor pomieścił także terminy ortograficzne i graficzne, interpunkcyjne: *pisania nauka* 'ortografia', *obiecadio* 'alfabet', *obiecadio*, *litera/czcionka*, *ipsylon / y greckie* 'igrek', *pismo*, *pismo drobne*, *litera drobna*, *dwoiste (mm, pp, ss)*, *przedział* 'myślnik', *przedziały w pisaniu* 'znaki interpunkcyjne', *kreska*, *kreskować*, *kreskowanie*, *kropkowata litera*, *daszek*, *daszkowaty* („daszkowate a francuskie” (Tr: 135)), *kropka pisarska / punkcik*, *gwiazdka*, *laseczka/laszczka* 'diakryt', *laseczka/laszczka* 'dywiz, pauza', *litera wiązana* („Niemcy wiązanyimi piszą literami” (Tr: 1289)), *okrzyknienie* 'wykrzyknik', *punkt* 'kropka', *punktowanie*, *tytel*, *znaczek*, *znaczenie (kreską)*, *znamionować* 'znaczyć (kreską)'.
 Najliczniejszą grupę w słowniku stanowiły terminy morfologiczne. W pierwszej połowie XVIII w. należały do nich:

- 1) nazwy części mowy: *część mowy*, *imię/nazwisko* 'nazwa', *imię istotne* 'rzeczownik', *namiestnictwo/zaimek*, *imię przydatne / imię przyrzutne* 'przymiotnik', *imię liczebne* 'liczebnik', *słowo* 'czasownik', *słowny* 'dot. słowa (czasownika)', *przełożenie/przekładanie/prepozycja* 'przymimek', *przysłowie* 'przysłówek', *przysłownie* 'odnoszący się do przysłowia (przysłówka)', *przyłączanie/złączanie* 'spójnik', *wtrącanie/wtrącenie* 'wykrzyknik', *uczestnictwo* 'imiesłów', *artykuł* 'rodzajnik';
- 2) nazwy klas części mowy: *imię istotne* 'rzeczownik żywotny', *imię istotne żywe* 'rzeczownik żywotny', *imię istotne nieżywe* 'rzeczownik nieżywotny', *imię własne / nazwisko własne*, *imię pospolite*, *imiona nazywalne* „mężczyznom i białymgłowom przyzwoite” (Tr: 17), *namiestnictwo osiadłość znaczące* 'zaimek dzierżawczy', *namiestnictwo osobiste* 'zaimek osobowy', *namiestnictwo pociągające się* 'zaimek względny', *namiestnictwo pytające* 'zaimek pytający', *namiestnictwo*

złączające / zaimek złączający, zaimek dzierżawny ‘zaimek dzierżawczy’, liczba porządkowa ‘liczebnik porządkowy’, frakcja / łamana liczba ‘liczebniki ułamkowe’, liczba zawieszista ‘liczebnik główny’, słowo osobiste ‘czasownik osobowy’, słowo nieosobiste ‘czasownik nieosobowy’, słowo mieszane, „które do czwartej koniugacji należy” (Tr: 18), prepozycja słowna ‘przyimek, łączący się z czasownikiem’, przekładanie nierozdzielne ‘przyimek nierozdzielny’, przydatek / przydatek słowny ‘przyimek, używający się z czasownikiem’;

- 3) nazwy kategorii gramatycznych: *płeć ‘rodzaj’, płeć męska ‘rodzaj męski’, płeć niewiejska ‘rodzaj żeński’, płeć niestępująca ‘rodzaj nijaki’, płeć nierozdzielna/powszechna ‘rodzaj wspólny’, płeć oboja, płeć obostronna „le genre douteux (płeć wątpliwa)” (Tr: 582), płeć wątpliwa „szkapa jest imię wątpliwe” (Tr: 1275), liczba, liczba mała ‘liczba pojedyncza’, liczba wielka ‘liczba mnoga’, wieloliczny ‘dot. liczby mnogiej’, liczba dwójkowa ‘liczba podwójna’, dwójkowy / dwójce albo dwiema służyący, spadek/kazus ‘przypadek’, (spadek) mianujący / mianowaniu służyący / nazywający / nazywaniu służyący ‘mianownik’, (spadek) pytający / pytaniu służyący / rodzący / rodowi służyący ‘dopełniacz’, spadek dawający ‘celownik’, (spadek) oskarżający / oskarżeniu służyący / obwiniający / obwinieniu służyący ‘biernik’, (spadek) złączający ‘narzędnik’, (spadek) miejscowy ‘miejscownik’, (spadek) przyzywaniu służyący / pozdrawialny / wzywający ‘wołacz’, spadek odbierający / odbieraniu służyący / oddalający ‘ablatyw’, gradus/stopień, czas, czas niniejszy, osoba, sposób ‘tryb’, sposób nieograniczony ‘bezokolicznik’, sposób skazujący ‘tryb oznajmujący’, sposób rozkazujący ‘tryb rozkazujący’, sposób przyłączający ‘tryb warunkowy’, słowo czyniące ‘strona czynna czasownika’);*
- 4) nazwy dotyczące odmiany wyrazów: *nachylenie/deklinacja, koniugacja, przystosowanie ‘stopniowanie’, imię stosujące (się) ‘przymiotnik, który się stopniuje’, imię niestosujące (się) ‘przymiotnik, który się nie stopniuje’, odmieniać (się).*

Wśród terminów gramatycznych zarejestrowanych przez M.A. Trotza znajdziemy nazwy odnoszące się do słowotwórstwa: *składanie/złożenie ‘słowotwórstwo; słowo złożone’, słowo początkowe / tema ‘wyraz podstawowy’ („dziyrt pochodzi od temy tureckiej zeryt” (Tr: 1181), słowo pochodzące / słowo wyciągnięte ‘derywat’, pochodzenie słowa ‘derywacja’, pochodzić, abrewiacja.*

Słownik rejestruje także terminy z zakresu składni: *syntaksa ‘składnia’, członek (w mowie, okresie), sens ‘zdanie’, skład/period ‘zdanie’, zdanie potwierdzające, zdanie twierdzące, pytanie, zgadzanie słów.*

Wyekscerpowano wyrazy z leksykologii: *mowa mieszana, mowa potoczna, cudzoziemszczyzna, czystość języka, słowo ‘wyraz’, słowo niezwyčajne, słowo pojedyncze, słowo stare, słowo utarte, słowo nieutarte, mówić barbarzyńskie, sygnifikacja, sens ‘znaczenie’, własność (sens własny) słowa, znaczenie (słowa), znamionować ‘mieć znaczenie’, znamionowanie ‘znaczenie słowa’.*

Leksykograf z Lipska notuje także inne terminy gramatyczne: *gramatyka*, *mownik/wokabularz/słownik* 'słownik', *mowa* 'język', *mowny*, *skracać*, *ekscepcja*, *frazes/kształt mowy* 'styl', *gramatyczny/gramatycki*, *gramatycznie / po gramatycku*, *język*, *język cudzoziemski*, *język ojczysty*, *język polski*, *dwójjęzyczny*, *krasomowska nauka* 'retotyka', *krasomowski/krasomowny*, *krasomówstwo*, *łacina*, *miano*, *mówić*, *nieosobiście* 'nieosobowo', *polszczyzna*, *reguła*, *skracać*, *używanie*, *własność języka* 'właściwość języka', *wykład słowa (słów)* 'etymologia', *wysłowić*.

Obok nazw jednowyrazowych (*sylaba*, *akcent*, *płeć*, *liczba*, *słowny*, *punkt*, *tema*, *period*) autor odnotowywał nazwy dwu- (*liczba dwójkowa* 'liczba mnoga', *liczba wielka* 'liczba mnoga', *płeć męska* 'rodzaj męski', *płeć niewiejska* 'rodzaj żeński', *słowo osobiste* 'czasownik osobowy') oraz wielowyrazowe, wyrażenia opisowe, będące preterminami⁴ (*słowa część wymowna* 'sylaba', *namiestnictwo osiadłość znaczące* 'zaimek dzierżawczy', *spadek nazywaniu służący* 'mianownik', *spadek rodowi służący* 'dopełniacz'). Takie jednostki terminologiczne często były kalkami z łaciny: *liczba dwójkowa* < *dwójkowy / dwójce albo dwiema służący* – fr. *le duel*, *nombre qui exprime deux choses* < łac. *dualis*, *spadek nazywaniu służący* 'mianownik' < *casus nominativus* (por. łac. *nomino*, *nominare* 'nazywać, mianować'). Obecność terminów opisowych tłumaczy się tym, że wówczas w gramatyce polskiej nie istniały ustalone odpowiedniki, a proces powstania nominacji nowego pojęcia i jego utrwalenia trwał długo.

Jeśli spojrzeć na terminologię dokładniej pod względem przedmiotu zapożyczenia, można zauważyć terminy będące bezpośrednimi pożyczkami leksykalnymi z łaciny (*litera* < *littera*, *sylaba* < *syllaba*, *kazus* < *casus*, *sens* < *sēnsus* 'rozumienie') i greki (*ipsylon* < *y pylon*). Odnotowano też pożyczki semantyczne (*imię przydatne / imię przyrzutne* < *nomen adjectivum*, *słowo* < *verbum*, *słowo czyniące* < *verbum activum*, *spadek wzywający* < (*casus*) *vocativus*) oraz słowotwórcze (*przysłowie* < *adverbium*, *przekładanie/przełożenie* < *praepositio*, *wtrącanie/wtrącenie* < *interiectio*, *uczestnictwo* < *participium*) z języka łacińskiego.

Zasób słownictwa specjalistycznego w języku polskim w XVIII w. dopiero się rozbudowywał, toteż w *Nowym dykcyonarze...* występowały czasem nawet po dwa ekwiwalenty na jeden termin zapożyczony:

- 1) odpowiednik rodzimy, będący kalką, i zapożyczenie właściwe: *zczionka/litera* od łac. *littera*, *spadek/kazus* od łac. *casus*, *słowo/verbum* od łac. *verbum*, (*spadek*) *nazywający/mianujący* od łac. *nominativus*, *gradus/stopień* od łac. *gradus*;
- 2) wyrazy powstałe na bazie rodzimej: *namiestnictwo/zaimek* < łac. *pronomen*, *przekładanie/przełożenie* < łac. *praepositio*, *przyłączanie/złączanie* < łac. *co-*

⁴ Cechuje je niestałość formy oraz niezgodność z zasadami zwięzłości i neutralności; są zastępowane przez inne jednostki, zgodne z normą terminologiczną, które uzyskują status terminu (Michałowski 2017: 36).

niunctio, (*spadek*) *mianowaniu służący / nazywaniu służący* < łac. *nominativus*, (*spadek*) *pytaniu służący / rodowi służący* < łac. *genitivus*. Jednostki zapożyczone z łaciny, zarejestrowane przez M.A. Trotza, były zastępowane przez rodzime terminy, które funkcjonowały równolegle i były prezentowane w różnych gramatykach. Zdaniem E. Rodek utrwalenie rodzimych terminów świadczy o procesie krystalizowania się terminologii, o dążeniu do ustabilizowania pewnych form (Rodek 2012: 104).

Różne sposoby nominacji terminów gramatycznych, niestabilność norm ortograficznych, wpływ odmiennych tradycji językowych doprowadziły do powstania synonimów. W słowniku zaobserwowano wyrazy, które tworzyły pary oraz szeregi synonimiczne, wśród których wyodrębniono dublety semantyczne (*litera samobrzmiąca / wokala*, *syłaba/zbieranka*, *akcent/natężanie*, *namiestnictwo/zaimek*, *imię własne / nazwisko własne*, *pleć nierozdzielna / pleć powszechna*, (*spadek*) *mianujący/nazywający*, (*spadek*) *pytający/rodzący*, (*spadek*) *oskarżający/odwiniający*, (*spadek*) *przyzywaniu służący / pozdrawialny / wzywający*, *spadek odbierający/oddalający*, *gradus/stopień*, *mownik/wokabularz/słownik*, *skład/period/sens* etc.) oraz dublety słowotwórcze (*syłabny/sylabowy*, *natężanie/natężenie*, (*spadek*) *mianujący / mianowaniu służący*, (*spadek*) *nazywający / nazywaniu służący*, (*spadek*) *pytający / pytaniu służący*, (*spadek*) *rodzący / rodowi służący*, (*spadek*) *oskarżający / oskarżeniu służący*, (*spadek*) *obwiniający / obwinieniu służący*, *spadek odbierający / odbieraniu służący*, *gramatyczny/gramatycki*, *gramatycznie / po gramatycku*, *krasomówski/krasomowny* etc.).

W tabelach 1 i 2 porównano nazwy części mowy i wybranych kategorii gramatycznych odnotowane w *Nowym dykjonarzu...* (Lipsk 1764) z terminami użytymi w gramatyce Bartłomieja Malickiego (*Klucz do języka francuskiego...*, Kraków 1700)⁵ i w pierwszej gramatyce języka polskiego napisanej w ojczystym języku przez Walentego Szylarskiego (*Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego...*, Lwów 1770).

Można zauważyć, że leksemy specjalistyczne uwzględnione przez M.A. Trotza występują w wydawanych później gramatykach, np. w pracy W. Szylarskiego (*przysłowie, złączenie, przekładanie, uczestnictwo, liczba wielka, spadek, sposób nieograniczony, sposób rozkazujący*), a z listy wariantów zaproponowanych przez leksykografa z Lipska w *Początkach nauk...* występują nazwy przypadków (*spadek mianujący, spadek rodzący, spadek oskarżający, spadek wzywający*). Słownikarz znacznie ograniczył użycie terminów zapożyczonych – co potwierdza jego

⁵ Trotz znał gramatyki francuskie, świadczy o tym obecność terminu *zaimek*, który wprowadził Malicki (Klemensiewicz 1985: 669), a który pojawia się też później w kompilacyjnej gramatyce S. Dąbrowskiego *Grammatica francuska i polska, albo sposób najskuteczniejszy do nauczania się tak Polakowi francuskiego, jako też Francuzowi polskiego języka, dla wygody uczących się ... do druku podana*, Warszawa, 1759.

Tabela 1. Porównanie nazw części mowy u Trotza, Malickiego i Szyllarskiego

	M.A. Trotz, <i>Nowy dykcyonarz...</i> (1764)	B.K. Malicki, <i>Klucz do języka francuskiego, to jest gramatyka polsko-francuska</i> (1700)	W. Szyllarski, <i>Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego...</i> (1770)
Nazwa części mowy			
imię (nomen)	imię	imię	imię/nomen
rzeczownik	imię istotne	imię istotne / *substantyw ⁶	substantyw ⁷ /substantivum
przymiotnik	imię przydatne / imię przyrzutne	imię przyrzutne / *adiektyw ⁸	adiektyw ⁹ /adiectivum
zaimek	zaimek/namiestnictwo	zaimek	zaimek/pronomen
liczebnik	imię liczebne		
czasownik	słowo	słowo	słowo/verbum
przysłówek	przysłowie	przysłowie	przysłowie/adverbium
spójnik	złączanie	przyłączenie/koniunkcja	łączenie/złączenie/coniunctio
przyimek	przekładanie/przełożenie/prepozycja	przekładanie/przełożenie/prepozycja	przekładanie/praepositio
wykrzyknik	wtrącanie/wtrącenie	wtrącanie/interiekcja	interiekcja/interiectio
niesobowa forma czasownika			
imiesłów	uczestnictwo	uczestnictwo/partycyp	uczestnictwo/participium

Tabela 2. Porównanie nazw wybranych kategorii gramatycznych u Trotza, Malickiego i Szyllarskiego

	M.A. Trotz, <i>Nowy dykcyonarz...</i> (1764)	B.K. Malicki, <i>Klucz do języka francuskiego, to jest gramatyka polsko-francuska</i> (1700)	W. Szyllarski, <i>Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego...</i> (1770)
Nazwa kategorii gramatycznej			
rodzaj męski	pleć męska	rodzaj męski	rodzaj męski
rodzaj żeński	pleć niewiejska	rodzaj niewieści	rodzaj niewieści
liczba pojedyncza	liczba mała	liczba mała/pojedyncza	liczba pojedyncza

⁶ W gramatyce Malickiego znalazły się wyrazy w kształcie francuskim w tekście polskim, dlatego *substantyw* uznamy za wariant graficzny fr. *substantif* (Malicki 1700: 48). Prócz tego zaobserwowano jeszcze jedną formę graficzną *substantiw*: „Zaimki mon, ton, son nie czynią mocyey do niewieściego Substantiwa, jeżeli się zaczyna od wokale, nap. mon innocence – moja niewinność” (Malicki 1700: 183).

⁷ W gramatyce Szyllarskiego są poświadczane formy lm. z polskimi końcówkami (*substantywow*, *substantywom*), w lp. zaś notowane *substantivum* (Szyllarski 1770: 30–31).

⁸ W gramatyce Malickiego zaobserwowano warianty graficzne *adiektyw/*adiectiw/*adiectiw (ostatnie dwa występują w lm.) przytoczonego fr. *adiectif* (Malicki 1700: 178).

⁹ Forma rekonstruowana (*adiektywow*, *adiektywom*), w lp. tylko *adiectivum* (Szyllarski 1770: 30, 45).

Tabela 2 cd.

	M.A. Trotz, Nowy dykjonarz... (1764)	B.K. Malicki, Klucz do języka francuskiego, to jest gramatyka polsko- francuska (1700)	W. Szylarski, Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego... (1770)
<i>liczba mnoga</i>	<i>liczba wielka</i>	<i>liczba wielka</i>	<i>liczba wielka</i>
<i>przypadek</i>	<i>spadek/kazus</i>	<i>spadek</i>	<i>spadek</i>
<i>mianownik</i>	<i>(spadek) mianujący / mianowaniu służący / nazywający / nazywaniu służący</i>	<i>spadek mianujący / nominatif</i>	<i>spadek mianujący</i>
<i>dopełniacz</i>	<i>(spadek) pytaniu służący / pytający spadek / rodowi służący / rodzący</i>	<i>spadek rodzący / genitive</i>	<i>spadek rodzący</i>
<i>celownik</i>	<i>spadek dawający</i>	<i>spadek da(wa)jący / dający / datiw / datif</i>	<i>spadek dawający</i>
<i>biernik</i>	<i>(spadek) oskarżający / oskarżeniu służący / obwiniający / obwinieniu służący</i>	<i>spadek oskarżający / akuzatiw / akuzatif</i>	<i>spadek oskarżający</i>
<i>narzędnik</i>	<i>spadek złączący</i>	<i>spadek oskarżający / instrumentalny / ablatif</i>	<i>spadek nazywający</i>
<i>wołacz</i>	<i>(spadek) przyzywaniu służący / pozdrawialny / wzywający</i>	<i>spadek wzywający / wokatif</i>	<i>spadek wzywający</i>
<i>bezokolicznik</i>	<i>sposób nieograniczony</i>	<i>sposób nieograniczony/ nieskończony / infinitiw/ infinitif</i>	<i>sposób nieograniczony/ nieskończony</i>
<i>tryb oznajmujący</i>	<i>sposób skazujący</i>	<i>sposób skazujący / indikatif</i>	<i>sposób skazujący</i>
<i>tryb rozkazujący</i>	<i>sposób rozkazujący</i>	<i>sposób rozkazujący / imperatiw</i>	<i>sposób rozkazujący</i>
<i>tryb warunkowy</i>	<i>sposób przyłączający</i>	<i>sposób przyłączający</i>	<i>sposób złączający</i>

purystyczne postawy wobec języka¹⁰ – w porównaniu z B.K. Malickim, który w tekście polskim używał nazw francuskich. W. Szylarski jednak podał zarówno spolszczone, jak i zapożyczone nominacje, co świadczy o silnej pozycji starożytnej tradycji językowej.

Powyższe dane wskazują, że praca M.A. Trotza *Nowy dykjonarz...* przyczyniła się do upowszechnienia i kodyfikacji polskiej terminologii gramatycznej. 26% wyekscerpowanego materiału zachowało się do dziś (*abrewiacja, akcent, błąd, brmieć, czas, część mowy, czystość języka, daszek, deklinacja, dźwięk, gramatyczny, gramatyka,*

¹⁰ Zdaniem B. Walczaka Trotz był purystą umiarkowanym (Kuryłowicz 2019: 66).

gwiazdka, imię pospolite, imię własne, imię, język, język ojczysty, język polski, koniugacja, krasomówstwo, kreska, kreskować, kreskowanie, liczba, litera, łacina, miano, mowa, mownik, mowny, mówić, odmieniać (się), osoba, period, pismo, pochodzenie słowa, pochodzić, polszczyzna, porządkowy, pytanie, reguła, sens 'znaczenie', skracać, słownik, słowo 'wyraz', stopień, sygnifikacja, sylabizować, sylabizowanie, sylabizowany, sylabowy, używanie, wokabularz, wymawiać (się), wymówić (się), wymawianie, wymowa, wymówienie, wyraz, wyrażać, wyrzec, wyrzeczenie, wystawić, zaimek, zdanie twierdzące, złożenie, znaczek, znaczenie (słowa)). Niektóre z terminów uległy procesowi determinologizacji (*natężanie 'akcent', brzmienie 'dźwięk', czcionka 'litera'*) albo wyszły z użycia (*słowa część wymowna / zbieranka 'sylaba', namiestnictwo 'zaimek', rodowi służący / rodzący (spadek) 'dopełniacz', płęć niewiejska 'rodzaj żeński', płęć niesłużąca 'rodzaj nijaki', płęć nierozdzielna/powszechna, liczba mała 'liczba pojedyncza', liczba wielka 'liczba mnoga', liczba dwójkowa, przydatek, przydatek słowny, przysłownie* etc.).

Odnotowane zapożyczenia semantyczne oraz słowotwórcze, neologizmy autorskie, dublety terminów wskazują, że terminologia gramatyczna w XVIII w. była na etapie kształtowania się, poszukiwania wzorcowych jednostek terminologicznych i dążenia do ich ustabilizowania. Autor słownika daje pierwszeństwo leksemom powstałym na bazie rodzimej, czyli dokonuje selekcji leksemów specjalistycznych. Jest oczywiste, że ówczesny zasób polskich terminów gramatycznych zaproponowanych przez gramatyków był nadal zbyt ograniczony, aby mógł się z niego wyłonić polski system terminologiczny. Aby stało się to możliwe, należałoby z całej gramatyki wyeliminować łacinę jako język nauczania oraz uczenia się. Najważniejsze wydaje się jednak to, że terminologia gramatyczna już istniała. Dzięki temu mogła się później rozwijać i utrwalać.

Bibliografia

- Czelakowska, A. 2010. *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*. W: *Biblioteka „LingVariów”*, t. 6. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Decyk-Zięba, W. 2014–2018. Z historii gramatyk języka polskiego. *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*. Online: <https://gramatyki.uw.edu.pl/history> [dostęp: 30.01.2024].
- Decyk-Zięba, W. 2020. O kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej. *Poradnik Językowy* 5, s. 60–75.
- Decyk-Zięba, W. 2023. Dawne nomenklatory gramatyczne jako źródło wiedzy o gramatyce. *Poradnik Językowy* 10, s. 94–114.
- Dubisz, S. 2003. *Słownik i słownictwo*. W: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1, s. IX–LXX. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gajda, S. 1990. *Wprowadzenie do teorii terminu*. Opole: Wyższa Szkoła pedagogiczna im. Powstańców Śląskich.
- Iwanowska, A. 1993. Michał Abraham Troc w kulturze naukowej lat czterdziestych XVIII w. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 38 (3), s. 35–60.

- Jakubczyk, M. 2013. Duchênebillot et Malicki: les deux premiers et rivaux ouvrages polono-phones consacrés à la grammaire française. *Romanica Cracoviensia* 13, s. 20–28.
- Jakubczyk, M. 2016. *Słowniki francusko-polskie i polsko-francuskie XVIII wieku. Analiza metaleksykograficzna*. Rozprawa doktorska (Uniwersytet Jagielloński) – autoreferat. Online: <https://filg.uj.edu.pl/documents/41616/65010976/Marcin%20Jakubczyk-autoreferat.pdf> [dostęp: 7.02.2024].
- Kaszewski, M. 2014. Zasób leksykalny słownika Michała Abrahama Troca w świetle statystyki – na marginesie kwalifikatorów. W: *Studia z leksykografii historycznej*, s. 84–107. Kraków: Universitas.
- Kępińska, A. 2011. *Michał Abraham Trotz. Nowy dykjonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski*, Lipsk, 1764. Online: <http://www.leksykografia.uw.edu.pl/slowniki/38/nowy-dykjonarz-to-jest-mownik-polsko-niemiecko-francuski-lipsk-1764> [dostęp: 30.01.2024].
- Klemensiewicz, Z. 1985. *Historia języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kuryłowicz, B. 2019. Terminologia matematyczna w Nowym dykjonarzu Michała Abrahama Troca na tle polskiej i europejskiej tradycji naukowej. Prolegomena. *Język Polski* 99 (3), s. 62–71. DOI: 10.31286/JP.99.3.5.
- Kuryłowicz, B. 2021. Największe dzieła polskiej leksykografii XVIII wieku (*Nowy dykjonarz Michała Abrahama Troca oraz Nowy wielki dykjonarz Piotra Daneta i Dymitra Koli*) z perspektywy współczesnych badań historycznojęzykowych: nowe wyzwania i potrzeby badawcze. *Białostockie Archiwum Językowe* 21, s. 97–107. DOI: 10.15290/baj.2021.21.06.
- Malicki, B.K. 1700. *Klucz do języka francuskiego, to jest gramatyka polsko-francuska*. Kraków: Mikołaj Aleksander Schedel. Online: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=387641> [dostęp: 25.01.2024].
- Michałowski, P. 2017. *Podstawy modelowania terminograficznego*. Warszawa: Instytut Rusycystyki UW.
- Piotrowski, T. 2001. *Zrozumieć leksykografię*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rybicka-Nowacka, H. 1990. *Szkice z dziejów polskiego języka literackiego*. Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej.
- Rodek, E. 2012. Terminologia gramatyczna w polskiej wersji słownika Pierre’a Daneta. *LingVaria* 1 (13), s. 99–112.
- Szylarski, W. 1770. *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego ucząca, a tym samym pojęcie obcych języków jako: łacińskiego, francuskiego, niemieckiego, włoskiego i innych, ułatwiająca*. Lwów: W Drukarni J.K. Mci i SSS. Trojcy. Online: <http://polona.pl/item/12038702/11/> [dostęp: 25.01.2024].
- Tr – Trotz, M.A. 1764. *Nowy dykjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski z przydatkiem przysłów potocznych, przestrog gramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyjnych, żeglaskich, łowczych i inszym naukom przyzwoitych wyrazow przez Michała Abrahama Troca, warszawianina*. Lipsk: Nakładem Jana Fryderyka Gledyca. Online: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=7138&from=publication> [dostęp: 10.01.2024].
- Żmigrodzki, P. 2003. *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Polish grammatical terminology in Nowy dykcyonarz... by M.A. Trotz (1764)

Summary

This article presents a lexico-semantic analysis of grammatical terminology in the dictionary by M.A. Trotz *Nowy dykcyonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski* (Leipzig, 1764). Trotz created an original work that had a significant impact on the dissemination of specialist grammatical terms that have subsequently been reflected in grammar books and textbooks. In particular, the lexicographer exhibited a preference for vernacular terms, while significantly reducing the use of Latin terms. The analysis of selected specialist terms has shown that, at that stage, grammatical terminology was forming, with a search for model terminological units and a tendency for them to become stabilized.

Keywords: terms – grammatical terminology – loanwords – Polish language – dictionary – *Nowy dykcyonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski* by M.A. Trotz.

Adj. Marta Falkowska